

En behagelig, gnidningsløs, fornuftig, demokratisk ufrihed hersker inden for den højtudviklede industrielle civilisation, som vidnesbyrd om teknisk fremskridt. Hvad kan måske være mere rationelt end at undertrykke individualiteten gennem mekanisering af socialt nødvendige, men besværlige hverv; end at koncentrere selvstændige foretagender i mere effektive, mere produktive aktieselskaber; end at regulere den frie konkurrence mellem samfundsmedlemmer, der økonomisk er ulige stillet; end at indskrænke privilegier og nationale suverænitetskrav, som hammer ressourcernes internationale organisering. At denne tekniske orden også medfører en politisk og intellektuel koordinering er måske en beklagelig – men dog alligevel lovende udvikling.

De rettigheder og friheder, som var så livsvigtige faktorer på det industrielle samfunds oprindelige og tidlige stadier, viger pladsen for et højere udviklingstrin af dette samfund; de er ved at tabe deres traditionelle begrundelse og betydningsindhold. Friheden til at tænke, tale og tro var – nøjagtig som fri handel, som de tjente til at fremme og beskytte – væsentligt *kritiske* ideer, skabt med det formål at erstatte en forældet materiel og intellektuel kultur med én, der var mere produktiv og rationel. Men da først disse rettigheder og friheder var blevet institutionaliseret, kom de til at dele skæbne med det samfund, som de var blevet en integrerende del af. Resultatet ophæver sine egne forudsætninger.

For så vidt frihed fra nød, grundsubstansen i enhver frihed, er ved at blive en reel mulighed, så taber de friheder, der tilhører et lavere produktionstrin, deres grundlæggende kritiske funktion i et samfund, der i stadig stigende grad synes at være i

stand til at tilfredsstille de enkelte individers behov, gennem selve den måde, det er organiseret på. Et sådant samfund kan med rette forlange, at dets principper og institutioner accepteres, og kan indskrænke oppositionen til at omfatte diskussion og fremme af alternative politiske fremgangsmåder *inden for* status quo. I denne henseende gør det tilsyneladende ikke stor forskel, om behovenes stadig større tilfredsstillelse udføres af et autoritært eller et ikke-autoritært system. Hvor der er tale om en stigende levestandard, forekommer det samfundsmæssigt unyttigt at være i uoverensstemmelse med systemet, så meget mere, hvis en sådan uoverensstemmelse medfører håndgribelige økonomiske og politiske bagdele og forhindrer, at helheden kan fungere gnidningsløst. I det mindste for livsnødvendighedernes vedkommende synes der ikke at være nogen grund til at produktionen og distributionen af varer og tjenesteydelser fortsat skulle foregå via indbyrdes konkurrence mellem individuelle friheder.

Den fri konkurrence var fra begyndelsen ikke nogen ubetinget velsignelse. Som frihed til enten at arbejde eller sulte betød den slid, usikkerhed og frygt for størstedelen af befolkningen. Hvis den enkelte ikke længere var tvunget til at bevise sin egen værdi som frit økonomisk subjekt på markedet, så ville bortfaldet af denne form for frihed være en af civilisationens største sejre. De tekniske mekaniserings- og standardiseringsprocesser kunne frigøre individuel energi i et hidtil ukendt frihedens område hinsides nødvendigheden. Hele tilværelsens struktur ville blive ændret; den enkelte ville blive frigjort fra de uvedkommende behov og uvedkommende muligheder, som arbejdsverdenen påtvinger ham. Den enkelte ville blive i stand til frit at udøve autonomi over et liv, der ville være hans eget. Hvis produktionsapparatet kunne indrettes og indstilles på at tilfredsstille de livsvigtige behov, så kunne man sagtens centralisere kontrollen af det; en sådan kontrol ville ikke forhindre individuel autonomi, men tværtimod gøre den mulig.

Dette er et mål, der ligger inden for den højtudviklede industrielle civilisations muligheder, det er selve „formålet“ for teknologisk rationalitet. Men i virkeligheden hersker den mod-

satte tendens: apparatet pålægger arbejdstiden og fritiden, den materielle og intellektuelle kultur sine økonomiske og politiske krav om at blive forsvaret og ekspanderet. Som følge af selve den måde, det moderne samfund har organiseret sin tekniske basis på, tenderer det i totalitær retning. For „totalitær“ betyder ikke bare en terroristisk, politisk koordinering af samfundet, men også en ikke-terroristisk, økonomisk-teknisk koordinering, som fungerer gennem kapitalmagtens manipulation af behov. Det udelukker således, at der kan opstå en effektiv opposition mod helheden. Det er ikke blot en speciel form for regerings- eller partistyre, der medfører totalitarisme, men også et bestemt produktions- og distributionssystem, der meget vel kan forenes med „pluralisme“ af politiske partier, aviser, „kompenserende kræfter“, osv.¹

Den politiske magt gør sig i dag gældende ved hjælp af sin magt over den maskinelle proces og over apparatets tekniske indretning. Regeringen i et fremskredent og fremadskridende industrisamfund kan kun opretholde og sikre sin magt, hvis den formår at mobilisere, organisere og udnytte den tekniske, videnskabelige og mekaniske produktivitet, der er tilgængelig for den industrielle civilisation. Og denne produktivitet mobiliserer samfundet som helhed, hævet over enkeltindviders eller gruppers specialinteresser. Den hårde kendsgerning, at maskinens fysiske kraft (udelukkende den fysiske kraft?) overgår den enkelte, eller en gruppe enkeltindviders, gør maskinen til det mest effektive politiske instrument i et samfund, der er opbygget på grundlag af maskinprocessens struktur. Men denne politiske tendens kan vendes om; i virkeligheden er maskinen jo blot ophobet og projiceret kraft fra den enkelte. For så vidt som arbejdsverdenen betragtes som en maskine og bliver mekaniseret som sådan, så bliver den det *potentielle* grundlag for en ny frihed for mennesket.

Den moderne industrielle civilisation viser klart, at vi har nået et stadium hvor „det frie samfund“ ikke længere dækkende kan defineres med de traditionelle begreber om økonomisk, poli-

1. Se p. 66.

tisk og intellektuel frihed, ikke fordi disse frihedsbegreber er blevet betydningsløse, men fordi de er alt for betydningsfulde til at kunne rumme de traditionelle former. Vi trænger til nye former for forståelse, som svarer til samfundets nye muligheder.

Disse nye former kan kun beskrives negativt, fordi de netop ville betyde negationen af de herskende former. Således ville økonomisk frihed betyde frihed *for* økonomien, for at blive kontrolleret af økonomiske kræfter og forhold; frihed for den daglige kamp for tilværelsen, for at tjene til livets ophold. Politisk frihed ville betyde individernes frihed *for* politik, som de ikke har nogen effektiv kontrol over. På samme måde ville intellektuel frihed betyde genoprettelsen af den individuelle tænkning, der nu absorberes af massekommunikation og indoktrinering, afskaffelse af „den offentlige mening“ med samt dens skabere. Hvis dette lyder urealistisk, så vidner det ikke så meget om, at det er utopisk, som om hvor stærke de kræfter er, der forhindrer, at det bliver til virkelighed. Den mest effektive og hårdnakkede form for bekrigelse af frigørelsen er netop at pålægge befolkningen materielle og intellektuelle behov, der forlænger forældede former for kampen for tilværelsen.

Bortset fra de rent biologiske behov har de menneskelige behovs styrke, deres tilfredsstillelse, ja selv behovenes art været betingede. Spørgsmålet om, hvorvidt det at gøre noget, eller at lade være, at nyde eller ødelægge, at besidde eller forkaste noget opfattes som et *behov*, afhænger af, hvorvidt det kan opfattes som ønskeligt og nødvendigt for de herskende samfundsmæssige institutioner og interesser. I denne forstand er menneskelige behov historiske behov, og for så vidt som samfundet kræver den enkeltes repressive udvikling, så er også hans behov og deres krav på tilfredsstillelse underkastet kritiske normer, der fejer disse behov til side.

Vi kan skelne mellem sande og falske behov. De „falske“ behov er dem, der pålægges den enkelte af samfundets særlige interesse i at undertrykke ham: de behov der opretholder slid, aggressivitet, elendighed og uretfærdighed. Tilfredsstillelsen af disse behov giver muligvis også den enkelte stor tilfredsstillelse, men denne lykke er ikke en tilstand, der nødvendigvis må op-

retholdes og beskyttes, hvis den hæmmer udviklingen af hans (og af andres) evne til at erkende den sygdom, der har angrebet helheden, og til at indse, hvilke muligheder der er for at helbrede sygdommen. Så bliver resultatet nemlig eufori midt i ulykken. De fleste af de herskende behov for at slappe af, more sig, at handle og forbruge i overensstemmelse med annoncerne, at elske og hade det, som andre elsker og hader, tilhører denne kategori af falske behov.

Sådanne behov har samfundsmæssigt et indhold og en funktion, der er betinget af ydre kræfter, som individet ikke har nogen kontrol over; dannelsen og tilfredsstillelsen af disse behov er heteronom: Uanset i hvor høj grad disse behov er blevet tilpasset af den enkelte, genskabt og forstærket af de betingelser, han lever under, uanset i hvor høj grad han identificerer sig med dem og finder sig selv i tilfredsstillelsen af dem, så forbliver de dog det, de var fra begyndelsen – nemlig produkter af et samfund, hvis fremherskende interesser kræver undertrykkelse.

Det er en kendsgerning, at disse behov, der tjener til at undertrykke individerne, er så udbredte, en kendsgerning, som bliver accepteret enten i uvidenhed eller afmagt, men denne kendsgerning må ændres både af hensyn til den enkelte, der er tilfreds, og til dem, der med deres elendighed betaler prisen for hans tilfredshed. De eneste behov, der har ubetinget krav på at blive tilfredsstillet, er de vitale behov – for føde, klæder og bolig i overensstemmelse med det opnåelige kulturelle stade. Tilfredsstillelsen af disse behov er forudsætningen for at virkeliggøre *alle* andre behov, de usublimerede så vel som de sublimerede.

Enhver bevidsthed og samvittighed, enhver erfaring, som ikke accepterer, at det bestående samfunds interesser er den højeste lov, der styrer tænkning og adfærd, må sætte spørgsmålstejn ved det bestående kompleks af behov og behovstfredsstillelse, det må undersøges, hvorvidt det er sandt eller falsk. Disse begreber er helt igennem historisk bestemte, og er historisk set objektive. Når man skal bedømme behovene og deres tilfredsstillelse, kræves der *prioriteringsnormer* – normer der står i forhold til den enkeltes og til alle enkeltindividets optimale ud-

vikling, og som tager hensyn til optimal udnyttelse af de materielle og intellektuelle ressourcer, der står til menneskets rådighed. Disse ressourcer er det muligt at forudberegne. De enkelte behovs „sandhed“ og „falskhed“ angiver objektive forhold, for så vidt som universel tilfredsstillelse af livsvigtige behov, og derudover en større og større lettelse af sliddets og fattigdommens byrder, er universelt gyldige normer. Men eftersom de er historiske normer, så er de ikke blot forskellige fra sted til sted, og forskellige på forskellige udviklingstrin, de kan desuden kun defineres ud fra det (større eller mindre) *modsetsningsforhold*, der er mellem dem og de herskende normer. Hvilken instans kan påberåbe sig ret til at træffe afgørelsen?

Til syvende og sidst må spørgsmålet om, hvilke behov der er sande, og hvilke der er falske, besvares af de enkelte mennesker selv, men først til syvende og sidst; det vil sige, først når de er frie til selv at besvare spørgsmålet. Så længe de er afskåret fra at være autonome, så længe de bliver indoktrineret og manipuleret (helt ned til deres dybeste instinkter), så kan man ikke godtage, at deres svar virkelig er deres eget. Men ligeledes er der heller ikke nogen instans, der med rette kan tilrane sig retten til at afgøre, hvilke behov der bør udvikles og tilfredsstilles. Enhver instans af denne art er forkastelig, selv om vor afsky ikke fjerner selve spørgsmålet: hvorledes kan mennesker, som har været udsat for effektiv og produktiv beherskelse, selv skabe betingelserne for frihed?²

Jo mere rationel, produktiv, teknisk og total samfundets repressive administration bliver, jo vanskeligere bliver det at forestille sig, hvorledes de administrerede enkeltpersoner vil kunne bryde deres slaveri og selv tiltvinge sig deres egen frihed. Ganske vist er det en paradoks og skandaløs tanke at ville påtvinge et helt samfund fornuft – selv om man måske kunne bestride retfærdigheden af et samfund, der gør nar af denne tanke, samtidig med at det gør sine medlemmer til genstand for total administration. Enhver frigørelse forudsætter erkendelsen af, at

man befinder sig i slaveri, og denne erkendelse vil altid blive forhindret i at bryde frem af den overmagt, der udgøres af behov og behovstilfredsstillelse, som i høj grad er blevet menneskets egne. Processen erstatter bestandig ét sæt af forudsætninger med et nyt; det endelige, optimale mål er at erstatte de falske behov med sande behov, at afskaffe den repressive tilfredsstillelse.

Det er karakteristisk for det moderne industrisamfund, at det effektivt kvæler de behov, der kræver frigørelse – frigørelse også fra det, der er tåleligt og lønsomt og behageligt – samtidig med at det opretholder det rige samfunds destruktive magt og repressive funktion og giver det sin absolution. I dette samfund kræver myndighederne et altovervældende behov for produktion og konsumering af overflødigheder; et behov for sløvende arbejde, der ikke længere er nødvendigt; et behov for fornøjelser og fritidsbeskæftigelser, der forlænger denne sløvhedstilstand; et behov for at opretholde tilsyneladende frihed, f. eks. fri konkurrence med dirigerede priser, en fri presse der udøver sin egen censur, frit valg mellem forskellige varemærker og „dimser“.

Under et almindeligt repressivt styre kan friheden selv gøres til et stærkt middel til beherskelse. De valgmuligheder, der eksisterer for den enkelte, har ingen afgørende betydning for graden af menneskelig frihed, det har derimod, *hvad* man kan vælge, og hvad den enkelte *faktisk* vælger. Kriteriet for et frit valg kan aldrig være absolut, men det er heller ikke fuldstændig relativt. Det, at man frit kan vælge sine herrer, afskaffer hverken herrerne eller slaverne. Frit valg mellem et stort antal varer og tjenesteydelser betyder ikke det samme som frihed, hvis disse varer og tjenesteydelser understøtter samfundets myndighed over et liv fuldt af slid og frygt – hvis de understøtter fremmedgørelsen. Og det, at den enkelte spontant reproducerer de ham pålagte behov, gør ikke den enkelte autonom; det er kun et vidnesbyrd om, hvor effektivt kontrollen fungerer.

Når vi således hævder, at denne kontrol stikker så dybt og er så effektiv, udsætter vi os for den indvending, at vi i høj grad

2. Se p. 58.

overvurderer massemediernes indoktrinerende magt, og at menneskene helt af sig selv alligevel ville føle og tilfredsstille de behov, der nu pålægges dem. Men denne indvending rammer ved siden af. Denne formning begynder ikke med masseproduktion af radio og fjernsyn og med, at kontrollen med disse medier centraliseres. På det tidspunkt, hvor menneskene udsættes for medierne, har de allerede længe været udsat for formende påvirkning; den afgørende forskel ligger i udglatningen af kontrasten (eller konflikten) mellem det givne og det mulige, mellem de tilfredsstillede og de utilfredsstillede behov. Og her er det, at den såkaldte udjævning af classeskellene afslører sin ideologiske funktion. Hvis arbejderen og hans arbejdsgiver ser de samme fjernsynsprogrammer og tilbringer deres ferier ved de samme badesteder, hvis kontordamen er sminket og ser lige så godt ud som chefens datter, hvis negeren har en Cadillac, hvis de alle sammen læser den samme avis, så er denne assimilation ikke tegn på, at klasserne er forsvundet, men på i hvor høj grad de behov og behovstilfredsstillelser, der tjener til at opretholde det bestående, deles af den undertrykte befolkning.

Ja, i de højest udviklede områder af det moderne industrisamfund er omformningen af sociale behov til individuelle behov så effektiv, at forskellen imellem dem tilsyneladende er fuldkommen teoretisk. Er det virkelig muligt at skelne mellem massemediernes som oplysnings- og underholdningsformidlere, og som udøvere af manipulation og indoktrinering? Mellem bilen som pestilens og behagelighed? Mellem det hæslige og det komfortable ved funktionalistisk arkitektur? Mellem arbejdet for det nationale forsvar og for økonomisk udbytte? Mellem den private fornøjelse og den kommercielle og politiske nytte, der ligger i at øge fødselstallet?

Her står vi igen over for et af de mest foruroligende træk ved det moderne industrisamfund, den tilsyneladende rationalitet, der præger dets irrationalitet. Dets produktivitet og effektivitet, dets evne til at øge og udbrede bekvemmeligheder, at skabe behov for det overflødige, at forvandle det destruktive til noget konstruktivt, ja, i den grad forvandler denne civilisation

tingsverdenen til en forlængelse af menneskets sind og krop, at det mistænkeliggør selve tanken om fremmedgørelsen. Folk finder sig selv i deres bekvemmeligheder; de finder deres egen sjæl i deres biler, stereo-anlæg, ét-planshus og elektriske køkken-grej. Selve den mekanik, der binder den enkelte til samfundet, er ændret, og samfundets kontrol er forankret i de nye behov, som samfundet selv har skabt.

De fremherskende former for samfundsmæssig kontrol er teknologiske på en ny måde. Ganske vist har produktions- og destruktionsapparatets tekniske struktur i høj grad medvirket til at indordne befolkningen under samfundets arbejdsdeling gennem hele den nyere tid. Desuden har denne indordning altid været fulgt af mere iøjnefaldende former for tvang: om tab af levebrødet, retslige sanktioner, politiet, hæren. Sådan er det stadig. Men i vor periode er den teknologiske kontrol tilsyneladende selve den legemliggjorte fornuft, der tjener alle samfundsmæssige grupper og interesser, og gør det i så høj grad, at enhver protest virker irrationel, og enhver modstand er umulig.

Det er da ikke så mærkeligt, at samfundets kontrolsystem i denne civilisations højest udviklede områder er blevet indoptaget (introjiceret) af den enkelte i den grad, at hans egen protest er blevet angrebet ved roden. Den intellektuelle og følelsesmæssige vægren sig ved at „være med“ virker neurotisk og impotent. Dette er det social-politiske aspekt af den politiske begivenhed, der præger den moderne periode: bortfaldet af de historiske kræfter, der på et tidligere stadi af industrisamfundet tilsyneladende repræsenterede muligheden for nye eksistensformer.

Men måske beskriver udtrykket „introjektion“ ikke længere den måde, hvorpå den enkelte selv reproducerer og fortsætter de ydre kontrolforanstaltninger, der træffes af hans samfund. Introjektion antyder flere forskellige forholdsvis spontane processer, hvorved et Jeg overfører det „ydre“ til det „indre“. Således forudsætter introjektionen, at der findes en indre dimension, der er forskellig fra og står i modsætningsforhold til det pres, der kommer udefra – en individuel bevidsthed, der eksisterer

uafhængigt af den offentlige mening og adfærd.³ Tanken om en „indre frihed“ har her sin realitet: den betegner det private område, hvori mennesket bliver og forbliver „sig selv“.

I dag er dette private område blevet invaderet og nedbrudt af den teknologiske virkelighed. Masseproduktion og massedistribution kræver *hele* mennesket, og det er længe siden industripsykologien hørte op med at holde sig inden for fabrikkens område. De mangfoldige introjektionsprocesser synes at være stivnet til næsten mekaniske reaktioner. Resultatet er ikke tilpasning, men *mimesis*: den enkeltes umiddelbare identifikation med *sit* samfund, og derigennem med samfundet som helhed.

Denne umiddelbare, automatiske identifikation (som måske har været karakteristisk for en primitiv måde at associere på) dukker atter op i det højt industrialiserede samfund; denne nye „umiddelbarhed“ er imidlertid et produkt af raffineret, videnskabelig ledelse og organisation. Samtidig med at denne proces finder sted, nedbrydes den „indre“ dimension i sindet, hvor oppositionen til status quo kan slå rod. Tabet af denne dimension, hvori kraften til at tænke negativt – fornuftens kritiske kraft – hører hjemme, er det ideologiske modstykke til selve den materielle proces, hvorigennem det højtudviklede industrisamfund forsoner og lukker munden på oppositionen. Det overvældende indtryk af fremskridt får fornuften til at bøje sig for kendsgerningerne i tilværelsen og for den dynamiske mulighed for at producere flere og større kendsgerninger inden for den samme form for tilværelse. Systemets effektivitet sløver den enkeltes erkendelse af, at det ikke indeholder nogen kendsgerninger, som ikke viderebringer helhedens repressive magt. Hvis de enkelte mennesker finder sig selv i de ting, der former deres tilværelse, så gør de det, ikke fordi de selv skaber tingenes lov, men fordi de accepterer den – ikke fysikkens lov, men deres eget samfunds lov.

3. Familiens ændrede funktion spiller her en afgørende rolle, dens „socialiserende“ funktioner bliver mere og mere overtaget af grupper og medier uden for den. Se min bog *Eros and Civilization* (Beacon Press, Boston, 1955) p. 96 ff.

Jeg har blot antydnet, at begrebet fremmedgørelse synes at være blevet tvivlsomt, når de enkelte identificerer sig selv med den tilværelse, der bliver dem påtvunget og finder deres egen udvikling og tilfredsstillelse deri. Denne identifikation er ikke nogen illusion, men virkelighed. Imidlertid repræsenterer virkeligheden et mere fremskredet trin af fremmedgørelsen. Den er blevet fuldstændig objektiv; det fremmedgjorte subjekt bliver opslugt af sin fremmedgjorte eksistens. Der er kun én dimension, og den er overalt og i alle former. Fremskridtets resultater undrager sig såvel en ideologisk fordømmelse som en retfærdiggørelse; ansigt til ansigt med disse resultater bliver deres rationalitets „falske bevidsthed“ den sande bevidsthed.

At ideologien er blevet opslugt af virkeligheden betyder imidlertid ikke „enden på ideologien“. Tværtimod, i en vis forstand er den højtudviklede industrielle kultur *mere* ideologisk end forgængeren, for så vidt som ideologien i dag ligger i selve produktionsprocessen.⁴ I provokerende form afslører denne påstand de politiske aspekter af den herskende teknologiske rationalitet. Produktionsapparatet og de varer og tjenesteydelser, som det producerer, „sælger“ eller påtvinger samfundssystemet som helhed. Massetransport- og kommunikationsmidlerne, den høje standard som bolig, mad og tøj har nået, underholdnings- og oplysningsindustriens uimodståelige frembringelser medfører foreskrevne holdninger og vaner, visse intellektuelle og emotionelle reaktioner, som på en mere eller mindre behagelig måde binder forbrugerne til producenterne, og igennem dem videre til helheden. Produkterne indoktrinerer og manipulerer; de fremkalder en falsk bevidsthed, som er ufølsom over for sin egen falskhed. Og efterhånden som disse fordelagtige produkter bliver tilgængelige for flere og flere mennesker inden for flere og flere samfundsklasser, så ophører den indoktrinering, som de er bærere af, at være reklame; den bliver en måde at leve på. Det er en god måde at leve på – langt bedre end tidligere – og som en god måde at leve på modsætter den sig kvalitativ forandring.

4. Theodor W. Adorno: *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*. (Suhrkamp, Frankfurt, 1955), p. 24 f.

Således opstår der et *éndimensionalt tanke- og adfærdsmønster*, hvori ideer, bestræbelser og mål, som ifølge deres indhold rækker ud over det etablerede univers af sprog og handling, enten bliver afvist eller reduceret til at stemme overens med dette univers. De omdefinieres af det givne systems rationalitet og dettes kvantitative forlængelse.

Denne tendens kan sættes i forbindelse med en udvikling inden for videnskabelig metode: operationalismen i fysikken og behaviorismen i samfundsvidenskaberne. Det fælles træk er den fuldstændige empiri i den måde, begreberne behandles på; begrebernes betydning reduceres til at repræsentere specielle operationer og adfærdsformer. Det operationelle synspunkt illustreres udmærket i P. W. Bridgman's analyse af længdebegrebet:⁵

Det er tydeligt, at vi ved, hvad vi forstår ved længde, hvis vi kan sige, hvor lang enhver given genstand er, og det er det eneste, der er nødvendigt for fysikeren. For at finde en genstands længde må vi udføre visse fysiske operationer. Længdebegrebet ligger derfor fast, når de operationer, hvorved man måler længden, ligger fast; det vil sige, at længdebegrebet indebærer hverken mere eller mindre end det antal operationer, hvorved man bestemmer længden. I almindelighed forstår vi ved et givet begreb blot et bestemt antal operationer; *begrebet er ensbetydende med et tilsvarende bestemt antal operationer.*

Bridgman har indset, hvor vidtrækkende konsekvenser denne tankemåde får for samfundet som helhed:⁶

Hvis man antager det operationelle synspunkt, medfører det langt mere end en blot og bar indskrænkning af den opfattelse, vi har af ordet „begreb“, det

5. P.W. Bridgman: *The Logic of Modern Physics* (Macmillan, New York, 1928), p. 5. Den operationelle lære er siden blevet forfinet og modificeret. Bridgman har selv udstrakt begrebet „operation“ til også at omfatte teoretikerens „papir-og-blyant“-operationer (i Philipp J. Frank: *The Validation of Scientific Theories* (Beacon Press, Boston, 1954), kapitel II). Hoveddrivkraften er dog stadig den samme: det er „ønskeligt“ at „papir-og-blyant“-operationerne „har mulighed for på et tidspunkt, om end måske kun indirekte, at komme i kontakt med instrumentelle operationer“.

6. P. W. Bridgman: *The Logic of Modern Physics*, p. 31.

betyder, at vi må forandre vore tankevaner gennemgribende, for så vidt som vi ikke længere kan tillade os selv at betjene os af redskaber i vor tænkning, som vi ikke kan give en dækkende operationel beskrivelse af.

Bridgman's profeti er gået i opfyldelse. Den nye tankemåde er i dag den fremherskende tendens inden for filosofi, psykologi, sociologi og andre videnskaber. Mange af de begreber, der har voldt flest kvaler, bliver nu „elimineret“, fordi det kan påvises, at de ikke kan beskrives dækkende operationelt eller behavioristisk. Det radikale empiristiske stormløb (jeg vil senere, i kapitlerne 7 og 8, undersøge om det er så empiristisk, som det hævdes) udgør således den metodiske motivering for de intellektuelle til at rive glorien af ånden – en positivisme, som ved at nægte eksistensen af de elementer af transcendens, der ligger i fornuften, danner det akademiske modstykke til den adfærd, som kræves af samfundet.

Uden for den akademiske verden er denne „gennemgribende forandring af alle vore tankevaner“ mere alvorlig. Den medvirker til at koordinere ideer og målsætninger med dem, som det herskende system kræver, at indslutte dem i systemer og at afvise dem, der er uforenelige med systemet. En sådan én-dimensionel virkelighed betyder imidlertid ikke, at materialismen er eneherkende, og at de åndelige, metafysiske og kunstneriske beskæftigelser uddør. Tværtimod har vi ikke så lidt af „Lad os prise Gud sammen i denne uge“, „Gud lever“, Zen, eksistentialisme og „beat“. Men disse former for protest og transcendens udgør ikke længere nogen modsigelse til status quo og er ikke længere negative. De er snarere en ceremoniel del af den praktiske behaviorisme, den harmløse negation til denne, og de bliver hurtigt fordøjet af status quo som en del af dens sunde kost.

De, der skaber politik og deres leverandører af masseinformation understøtter systematisk den én-dimensionale tænkning. Deres sproglige univers er befolket med selv-underbyggende hypoteser, som gentaget uophørligt og monopolistisk bliver hypnotiske definitioner og påbud. For eksempel er de institutioner „frie“, som opererer (og som der opereres med) i Den frie Verden;

andre former for frihed er per definition enten anarki, kommunisme eller propaganda. „Socialistiske“ er alle indgreb i private virksomheder, der ikke kommer fra privatvirksomheden selv (eller af kontrakter med regeringen), såsom almindelig og altomfattende sygeforsikring, beskyttelse af naturen mod gennemgribende kommerialisering, eller oprettelsen af offentlige institutioner, der kan skade privat profit. Denne de etablerede kendsgerningers totalitære logik har sit modstykke i Øst. Der betyder frihed den levevis, der er indført af et kommunistisk regime, og alle andre transcenderende former for frihed er enten kapitalistiske, revisionistiske eller venstrefvigende. I begge lejre er ikke-operationelle ideer ikke-behavioristiske og derfor undergravende. Tankens udfoldelse standses af skranker, der fremtræder, som om de var selve fornuftens skranker.

En sådan begrænsning af tænkningen er på ingen måde ny. Den begyndende moderne rationalisme fremviser, såvel i sin spekulative som i sin empiriske form, en slående kontrast mellem en yderliggående radikalitet i sin videnskabelige og filosofiske metode på den ene side, og en ukritisk kvietisme i sin holdning til etablerede og eksisterende sociale institutioner på den anden. Således måtte Descartes' *ego cogitans* lade være at angribe „de store offentlige forsamlinger“, og Hobbes erklærede, at „det bestående altid måtte foretrækkes, opretholdes og anses for bedst“. Kant var enig med Locke i, at revolutionen kunne forsvares, *hvis og når* det var lykkedes for den at organisere helheden og forhindre omstyrtelse.

Men disse rummelige opfattelser af fornuften blev altid modtaget af den åbenlyse elendighed og uretfærdighed, der prægede de „store offentlige forsamlinger“ og det faktiske, mere eller mindre bevidste oprør imod dem. Der fandtes samfundsforhold, som provokerede og tillod afstandtagen fra den bestående tingenes tilstand; der var en privat og en politisk dimension, hvori en sådan afstandtagen kunne udvikle sig til effektiv opposition og således prøve sin styrke og sine målsætningers gyldighed.

Efterhånden som samfundet lukker af til denne dimension, får tankens selv-begrænsning større betydning. Forbindelsen mellem videnskabeligt-filosofiske processer og samfundsprocesser, mel-

lem teoretisk og praktisk fornuft gør sig gældende „bag om ryggen“ på videnskabsmænd og filosoffer. Samfundet spærrer for en hel type af oppositionelle operationer og adfærdsformer; som følge heraf bliver de begreber, der hører til disse, illusoriske eller meningsløse. Historisk transcendens fremtræder som metafysisk transcendens, noget som videnskab og videnskabelig tænkning ikke kan acceptere. Det operationelle og behavioristiske synspunkt praktiseret som „tankevaner“ i stor målestok bliver synspunktet for det bestående univers af sprog og handling, behov og bestræbelser. „Fornuftens snilde“ virker, som så ofte før, i de herskendes interesse. Kravet om operationelle og behavioristiske begreber vender sig mod bestræbelserne for at frigøre tanken og adfærden fra den givne virkelighed til fordel for de undertrykte alternativer. Teoretisk og praktisk fornuft, akademisk og social behaviorisme mødes på fælles grund: nemlig i det højtudviklede samfund, som gør videnskabelige og tekniske fremskridt til instrumenter for beherskelse.

„Fremskridt“ er ikke noget neutralt ord; det bevæger sig mod visse mål, og disse mål defineres af de muligheder, der er for at forbedre menneskets vilkår. Det højtudviklede industrisamfund nærmer sig hastigt et punkt, hvor fortsat fremskridt ville kræve en radikal omlægning af udviklingens nuværende retning og organisation. Dette punkt vil være nået, når den materielle produktion (indbefattet den nødvendige service) bliver automatiseret i en sådan grad, at alle vitale behov kan tilfredsstilles, samtidig med at arbejdstiden bliver ubetydelig. Fra og med dette punkt ophører det tekniske fremskridt med at være nødvendigt, det tjener ikke længere blot som instrument for den beherskelse og udbytning, der begrænsede dets rationalitet; teknologien ville derved blive undergivet vore anlægs frie spil i kampen for at fredeligøre naturen og samfundet.

En sådan tilstand forudser Marx i sin tanke om „arbejdets afskaffelse“. Udtrykket „tilværelsens fredeligørelse“ synes at være en bedre betegnelse for det historiske alternativ til en verden, som gennem en international konflikt, der omformer og ophæver modsigelserne inden for de etablerede samfund, nærmer sig randen af global krig. „Tilværelsens fredeligørelse“

betyder, at menneskets kamp mod medmennesket og mod naturen udfolder sig under forhold, hvor konkurrerende behov, drifter og aspirationer ikke længere bliver organiseret af kapitalens interesse i beherskelse og knaphed – en organisation, som opretholder de destruktive former af denne kamp.

Kampen i dag mod dette historiske alternativ har sin faste massebasis i den undertrykte befolkning og finder sin ideologi i den stive måde, hvorpå tænkning og adfærd er indrettet efter de eksisterende kendsgerningers univers. Underbygget af videnskabens og teknologiens resultater, retfærdiggjort af sin egen voksende produktivitet, trods status quo enhver transcendens. Stillet over for muligheden af fredeliggørelse på grundlag af det modne industrisamfunds egne tekniske og intellektuelle bedrifter lukker det sig selv af for dette alternativ. Operationalismen i teori og praksis bliver det samme som inddæmningspolitikens teori og praksis. Under sin tilsyneladende dynamik er dette samfund et fuldstændig statisk livssystem: det driver sig selv frem i sin egen knugende produktivitet og fordelagtige koordination. Opdæmningen af det tekniske fremskridt går hånd i hånd med dettes vækst i den fastlagte retning. På trods af de politiske bånd, som status quo pålægger, så bliver menneskehedens tanke og krop i højere og højere grad indrettet på at gå imod dette alternativ, jo mere teknologien synes at være i stand til at skabe betingelserne for fredeliggørelse.

De længst fremskredne områder af industrisamfundene udviser gennemgående disse to træk: en udvikling i retning af at fuldbyrde den teknologiske fornuft, og intensive bestræbelser på at begrænse denne udvikling til de etablerede institutioner. Her ligger den indre modsigelse i denne civilisation: det irrationelle element i dens rationalitet. Det er vidnesbyrdet om dens resultater. Det industrisamfund, som tilegner sig teknologien og videnskaben er organiseret til mere og mere effektivt at beherske mennesket og naturen og til mere og mere effektivt at udnytte sine ressourcer. Det bliver irrationelt i det øjeblik disse bestræbelser krones med held og derved åbner nye dimensioner for den menneskelige erkendelse. Organisation med fred for øje er forskellig fra organisation med krig for øje; de institutioner der

tjente kampen for tilværelsen kan ikke også tjene tilværelsens fredeliggørelse. Liv som mål i sig selv er kvalitativt forskelligt fra liv som middel.

Man kan aldrig forestille sig at en sådan kvalitativ ny form for tilværelse vil opstå som et simpelt biprodukt af økonomiske og politiske forandringer, som et mere eller mindre spontant udtryk for de nye institutioner, der udgør de nødvendige forudsætninger. Kvalitativ forandring kræver også en ændring af den *tekniske* basis, som dette samfund hviler på – og som opretholder de økonomiske og politiske institutioner, hvorigennem menneskets „anden natur“ som et aggressivt objekt for administration stabiliseres. Industrialiseringens tekniske fremgangsmåder er også politiske fremgangsmåder, og som sådan dømmer de på forhånd mulighederne for fornuft og frihed.

Ganske vist må arbejdet komme forud for arbejdets nedskæring, og industrialiseringen må gå forud for udviklingen af menneskelige behov og tilfredsstillelser. Men eftersom al frihed først nås, når man har besejret en *fremmed* nødvendighed, så er frihedens virkeliggørelse afhængig af den *teknik*, man anvender til denne besejring. Den højeste arbejdsproduktivitet kan benyttes til at forlænge arbejdet med, og den mest effektive industrialisering kan medvirke til at begrænse og manipulere behov.

Når dette punkt er nået, så kommer beherskelsen – forklædt som velstand og frihed – til at brede sig over alle dele af menneskets private og offentlige tilværelse, den integrerer al sand opposition, absorberer alle alternativer. Den teknologiske fornuft afslører sin politiske karakter, når den bliver det store redskab for bedre beherskelse og skaber således et virkelig totalitært univers, hvori samfundet og naturen, tanke og krop holdes i en tilstand af permanent beredskab for at forsvare dette univers.